

Verònica Zaragoza, *Les dones Borja. Històries de poder i protagonisme ocult*, València, Tres i Quatre / Institut Internacional d'Estudis Borgians, 2022, 340 p., ISBN: 978-84-17469-57-3.

D'uns anys ençà, han proliferat els estudis sobre l'ocultació històrica de les figures femenines a l'empara d'iniciatives editorials, com *Quinze dones valencianes*, publicat per l'Editorial Afers. Són quinze les dones biografiades amb un sol patró, ser dones i valencianes. O bé estudis universitaris com el projecte de recerca de la Universitat de València que exhuma vides marginades per religió, ètnia o creença, escondides involuntàriament i estudiades en un volum coordinat per Rafa Roca. En aquesta singladura navega Verònica Zaragoza que a *Les dones Borja* recupera la trajectòria vital de set dones insignes de la nissaga. Verònica Zaragoza és professora del Departament de Teoria dels Llenguatges i Ciències de la Comunicació, de la Universitat de València. Ha centrat la seua labor de recerca en diversos fronts analítics entre els quals destaquen els estudis sobre la condició femenina dins la religiositat dels convents. Així, ha publicat articles sobre el convent de Santa Clara de Perpinyà, ha editat les memòries de sor Maria Teresa de Jesús d'Agramunt sobre la crema de Vila-real durant la guerra de Successió i l'espiritualitat als convents contrareformistes de monges; ha indagat en les veus femenines de l'època barroca i la cultura de la dona, etc. Uns quants exemples d'una extensa bibliografia l'objecte principal de la qual, però no l'únic, és l'estudi de la trajectòria femenina al llarg del temps. I també ha investigat i publicat papers relacionats amb les dones Borja. Un bagatge que li permet abordar una missió complexa i difícil per a interpretar les vides de set dones del llinatge Borja, protagonistes, potser a repel, dins l'esfera constreta de la família.

Des d'una òptica històrica, els set personatges triats exerciren una funció clau en la supervivència de la nissaga entre els segles xv-xvii. S'hi observen tres famílies: Isabel de Borja i Tecla de Borja; Vannoza Cattanei i Lucrecia Borja; Maria Enríquez i Isabel de Borja. Completa la selecció una setena figura, Lluïsa de Borja, de pregonera

religiositat, coneguda com la Santa Duquessa, filla del III duc de Gandia. Una bona selecció de dones lligades als Borja que tanmateix deixa al descobert els enormes buits historiogràfics existents sobre l'univers femení dels Borja, com les apassionades i forassenyades amors de Joan de Borja amb Caterina Díez de Castellví, baronessa de Xeraco, que finiren amb el reconeixement del fill bord, Joan Crisòstom, esdevingut anys després administrador del ducat de Gandia per ordre expressa del seu germanastre Francesc de Borja. Davant l'escama generada a València, el monarca ordenà l'estranyament dels enamorats i el segrest del ducat. Un segrest que es perllongà per un llarg any.

La lucidesa de l'autora ha introduït un capítol novador on analitza les raons de l'entrada de tantes dones Borja dins el convent de Santa Clara de Gandia, vist que «més d'una trentena de dones emparentades amb l'estirp valenciana» hi ingressaren durant els segles XVI-XVIII. Zaragoza es pregunta per què tantes dones borjanes prengueren aquesta decisió i quines foren les causes que hi influïren. Hi existien factors que devien pressionar la decisió de les futures monges. Un dels elements importants era el dot econòmic que havien d'aportar les dones, tant per a un casament com per a formar part d'un convent. Probablement, el factor dinerari devia tenir una gran repercussió, i més al casal dels Borja, a causa del prestigi social que devia nodrir. De fet Maria Enríquez assignà nombrosos recursos econòmics a les clarisses abans d'incorporar-s'hi l'any 1511. El valor del dot femení llavors mantenia fortes oscil·lacions, entre sis-cents i set-cents sous en les classes populars, al voltant dels tres mil en les classes adinerades i superior a les set-cents lliures en la noblesa. També hi existia la política matrimonial del llinatge, on les dones no podien prendre cap mesura, convertides en peons al servei dels interessos familiars. La facultat de triar marit pertanyia a la família, que traçava els plans que més podien afavorir la nissaga, entre els quals destacaven els beneficis «polítics i socials que reportava a la família que alguns membres es dedicassen al servei de Déu». Les monges Borja trobaren aixopluc durant una llarga etapa a les clarisses de Gandia, convertit el claustre en una mena d'escola d'instrucció i formació. Aquesta idea no sorgia d'una determinació arbitrària, sinó que responia a una tipologia educativa adoptada per les classes opulentes per a la formació institucional de les seues filles.

Les biografies incloses a *Les dones Borja* són una bona mostra de l'estirp borjana, ben pensada i meditada, perquè algunes d'aquestes figures han sigut negligides o més aïna estudiades al compàs dels esposos, amants o ducs, de qui depenien. Les set vides biografiades a *Les dones Borja* no són estranyes ni ignotes, ans el contrari, a la sopalma d'algunes biografies poc difoses, hi figuren personatges tan transcendentals i controvertits com Lucrècia Borja i Vanozza Cattanei, objecte d'interessades polèmiques bibliogràfiques, arran de la llegenda negra. Una línia de descàndit iniciada contra Alexandre VI i els seus descendents que es perllonga fins a l'actualitat, basada

en actes constants on poden variar els protagonistes, tot i que la temàtica desenvolupada es manté inalterable: crims, enverinaments, depravació sexual... Una xacra en la qual dos escriptors francesos del segle dèneu, Jules Verne i Victor Hugo, fussaren de forma inclement en sengles obres teatrals sobre Lucrecia, obres que incrementaren extemporàniament el mite de la perversió dels Borja. Una càrrega negativa que fa uns anys recollí i realimentà sense base científica l'escriptor Mario Puzo a la novel·la *The family*. L'obra fou traduïda a l'espanyol i subtitulada truculentament: *La primera gran familia del crimen*. Abans, però, una miriada de pel·liculetes de qualitat ínfima, centrades en les perversions i depravacions dels Borja, sorgiren durant l'etapa final del franquisme. Uns films que adobaren el terreny a la imaginació podrida i saludaren la gran tergiversació de *The family*.

Hem de celebrar l'encert de Zaragoza de penetrar en els secrets vitals d'Isabel Borja, la *Bisbesa*, clau de volta en l'enlairament de la nissaga. Germana de Calixt III, fou casada amb Jofré de Borja. Perseguit aquest per la justícia, Isabel prengué les regnes del casal familiar, gestionà la migrada hisenda i feu prosperar el patrimoni, circumstància que li permeté adquirir la senyoria de la Torre de Canals, lligada tan estretament als Borja. L'historiador Zurita escrigué que era «mujer muy varonil y de gran punto», en una nota reportada per Miquel Batllori que recull l'autora. Un elogi que cal valorar, vist que llavors aquestes virtuts eren atribuïdes als hòmens. Més complexes resulten les vies d'accés a la biografia de Tecla de Borja, òrfena de pare, educada a València. Dotada d'una bellesa excepcional, conreà les disciplines de l'art clàssic de manera que meresqué la lloança d'Ausiàs Marc, que li dedicà un bell poema, la resposta al qual ha perviscut fins avui com l'única obra coneguda de Tecla. Fou educada com una *gentildonna*, «a l'estil dels principals llinatges europeus». Santament, la historiadora no s'està de reproduir en integritat l'intercanvi poètic mantingut entre Ausiàs Marc i Tecla de Borja. Considerada per l'autora com «la persona més culta de la família», Tecla de Borja lluí la seua intel·ligència i saviesa durant el curt interval de la seua vida.

Vanozza Cattanei, amant, «esposa» i mare de la branca romana dels fills del papa Alexandre VI, i Lucrecia, la filla predilecta. Ambdues són biografies escrites de biaix sota l'enorme ombra papal. Hi comptem amb biografies «de base rigorosa» com la de Lucrecia Borja, publicada el 1874 per l'historiador Ferdinand Gregorovius o la molt recomanable de Maria Bellonci, entre d'altres. Aquests llibres biogràfics aporten informació suficient per a traçar una semblança fiable de Vanozza Cattanei. Dona de viva intel·ligència, sabé administrar pragmàticament els llegats aconseguits gràcies a la generositat papal i a la participació econòmica de les successives unions matrimonials. No era tan sols una dona de bellesa insòlita i pietat acreditada, sinó que gaudia d'un esmolat olfacte per als negocis, qualitats que li permeteren gestionar exitosament les

nombroses propietats adquirides durant una quarantena d'anys. La bona praxi la mudà de posició, d'amant del papa a «noble benefactora i dama reputada», senyal de la fama que hi aconseguí.

Gregorovius titlava Lucrècia com «la figura femenina més dissortada de la història moderna» i probablement no li faltaven raons per a escriure aquesta asseveració. L'edició del seu epistolari n'ha redimensionat la figura, avançada fa anys per Bellonci, que la situa com una peça significativa de la política italiana del seu temps, alhora que obre una finestra per observar el funcionament quotidià dels Este i les relacions culturals i polítiques que hi mantingué, alhora que brolla l'interior més íntim, amb lletres personalíssimes que potser delineaven unes amors platòniques que només l'historiador Pietro Bembo sabé albirar. Lucrècia fou una dona de llarga projecció de la qual encara es manté viva la memòria mítica.

Maria Enríquez rebé una instrucció humanista probablement amb coneixements musicals, artístics i lingüístics que la convertiren en una dona de bella conversa. De disposició lectora, adquirí una extensa formació cultural reconeguda als escrits coetanis. El seu matrimoni fou debatut llargament fins que fou compromesa amb Pere Lluís de Borja, mort prematurament, per a qui el papa adquirí el ducat de Gandia. L'herència i el compromís matrimonial passaren, doncs, a Joan de Borja. El casament es feu a Barcelona amb tota la pompa i cerimònia i amb l'assistència dels reis. Joan de Borja, vividor i llicenciós, no n'estava massa per la labor fins al punt que Alexandre VI li trameté instruccions sobre el comportament marital i social. Cèsar li ho retragué enèrgicament «sobretot per no haver consumat matrimoni, que és la cosa que més pertorbació li dona», al pontífex, s'entén. La marxa sobtada del seu espòs a Roma, on morí enigmàticament, la convertí en administradora del ducat. Viuda i amb dos fillets, actuà amb gran competència i destresa en el maneig del ducat i resistí les fortes pressions papals per a traspasar el ducat de Gandia al seu cunyat Cèsar. Es mantingué ferma i íntegra fins que el seu fill Joan es feu càrrec del ducat l'any 1511, moment en què abandonà les regnes i ingressà a les clarisses. Amb habilitat i geni, durant el temps de la tutoria engrandí el ducat amb algunes senyories veïnes. La historiografia la presenta com una dona impregnada d'una forta religiositat, piadosa i «circumspecta», arquetip de la dona noble renaixentista, segons Zaragoza, on «cal veure-hi una influència del discurs elaborat de manera interessada per la bibliografia borgiana». La duquessa viuda mantingué activa la cort creada pel seu espòs en línia amb el comportament de la noblesa renaixentista, amb especial relació amb la cultura escrita i musical. Exercí la beneficència i s'imbricà en la dotació i l'ennobliment de Santa Maria de Valldigna, Sant Jeroni de Cotalba, Santa Clara i la Col·legiata de Gandia, acabada entre 1500 i 1507 sota els seus auspicis, amb frescos de Paolo de Sant

Leocadio. El 1512, un any després d'ingressar al convent, l'exduquessa hi professà sota el nom de sor Maria Gabriela. Passats dos anys, en fou elegida abadessa. La Germania interrompé bruscament aquest idil·li diví i, per temor que els agermanats portassen les monges als «bordells», l'abadessa fugí amb la filla i alguns nets, entre els quals hi havia Francesc de Borja, que cinquanta anys després encara se'n lamentava amargament al seu diari. Sor Maria Gabriela morí el 31 de desembre de 1537 acompanyada de la seua filla, llavors abadessa, i les netes monges. Tot i que Joan Baptista Anyés la descriví bellament i restà ben recordada algunes dècades, la seua fama s'extingí durant segles i no ha sigut fins fa poc que els historiadors han aprofundit en la seua dimensió humana i política.

Filla de Joan de Borja i Maria Enríquez, Isabel de Borja fou instruïda amb els mateixos rigors intel·lectuals que el tercer duc. Amb dotze anys ingressà a les clarisses, un any abans que la mare, on adoptà el nom de sor Francesca de Jesús. Segons suposa Zaragoza, hi professà per pura vocació religiosa i no per indicació familiar. Alguns trets semblen avalar-ho, com la tradició llegendària que narra com se salvà d'una caiguda mortal. Hi exercí d'abadessa entre 1533 i 1548. Hi renuncià per a fundar altres convents a la Rioja i a Valladolid fins a recalar a Madrid, on creà el convent de Nuestra Señora de la Consolación o de las Descalzas Reales, com és conegut, convertit ràpidament en «refugi» per a les filles de l'aristocràcia. Monja lletrada i intel·lectual, es guanyà el prestigi de dona erudita. Ens ha llegat un exercici espiritual i dos textos lligats a la «governança» del convent.

Lluïsa de Borja i d'Aragó, la Duquessa Santa, fou educada en un ambient refinat, lluny de la seua Gandia natal, d'on fugí de les tropes agermanades de ben nena. Fou educada a Sanlúcar de Barrameda sota el mant d'Anna d'Aragó i Gurrea, duquessa de Medina Sidònia, tia materna seua. Segons Zaragoza, el «patronatge sobre els dominics i cartoixans [...] sembla que fou pedra angular» en la inclinació religiosa de Lluïsa de Borja, bonegada per sa tia a causa de les pràctiques nocives de mortificació que s'hi aplicava, preses com un exemple de vocació primerenca. Casada amb Martí de Gurrea i d'Aragó, el 1541 es convertí en comtessa de Ribagorça i després en duquessa de Vilafermosa. Fixà la residència al palau de Pedrola i a Saragossa, on feu front a les infidelitats maritals. Vista la propensió de l'espòs a les jovenetes, seleccionava amb molta cura el servei. Una precaució que no hi impedí l'entrada d'un patge flamenc que sota la indumentària masculina ocultava una bella donzella que acabà professant. Marit i muller formaren un tàndem que reuní una cort important al seu palau, on donà mostres d'una intensa religiositat, sense menysprear els oripells i joiells mundans. Ens ha llegat dues oracions en castellà i algun altre text atribuït. Fou sebollida a l'església de Pedrola. A finals del segle XVIII, obert el vas, es descobrí el seu cos incorrupte.

A *Les dones Borja*, hi trobarem una relació clara i ben narrada de set dones protagonistes de la gran nissaga Borja, des dels treballosos orígens fins a les grans duquesses i abadesses del segle XVI, dones fortes, valentes, que resisteixen pressions, que no dubten a enfrontar-se amb l'estament eclesiàstic, que procuren una educació humanística per als fills... Un relat captivador i apassionat del món femení teòricament ocult de l'estirp Borja.

JOAN IBORRA
Universitat de València
joan.iborrax@gmail.com